

Boeken

H.G. de Gier, Voor alle zekerheid; Sociaal beleid in maatschappelijk-cultureel perspectief, Vuga-Uitgeverij B.V., 's-Gravenhage, 1987, 213 blz., f 40,50.

Inleiding

Dit boek gaat over de invloed van maatschappelijk-culturele ontwikkelingen op de vormgeving van het stelsel van sociale zekerheid. Sociale zekerheid wordt omschreven als: een wettelijk geregeld systeem of stelsel van sociale zekerheidsregelingen.

In dit proefschrift worden twee vragen centraal gesteld. Allereerst wordt beoogd enige algemene verbanden aan te geven tussen maatschappelijk-culturele ontwikkelingen en de ontwikkeling van het sociale zekerheidsstelsel in de periode vanaf ongeveer 1850 tot 1985. Een tweede vraag betreft het aangeven van discrepanties tussen het sociale zekerheidsstelsel en de maatschappelijk-culturele ontwikkelingen; deze verschillen worden onderscheiden naar discrepanties aan de inputzijde van het stelsel, aanpassingsdiscrepanties genoemd, en naar discrepanties aan de outputzijde, die effectdiscrepanties worden genoemd. H. de Gier laat het niet bij een diagnose; hij heeft ook nog een therapie achter de hand, waarop ik nog terugkom.

De opzet van de publikatie

De opzet van het boek is als volgt.

H. de Gier begint met een boeiend voorwoord, waarin hij melding maakt van het feit dat hem is gebleken 'hoe moeilijk het is sociologisch onderzoek een solide basis te verschaffen in het beleid'. In hoofdstukken 1 en 2 worden de probleemstelling en het theoretisch kader gepresenteerd. Waarden-ontwikkelingen worden in verband gezien met het overheidsbeleid, dat vervolgens het stelsel beïnvloedt. Tenslotte wordt een terugkoppeling van het stelsel naar maatschappelijk-culturele ontwikkelingen verondersteld. In deze redenering is dus in feite sprake van omkeerbare processen in een maatschappelijk open systeem

van sociale zekerheid. Omdat dit beeld ook volgens de auteur tamelijk mechanistisch is (blz. 21), komt hij er op blz. 21-23 op terug. 'Het is de vraag of dit beeld voldoende werkelijkheidswaarde bezit. Naast meer geleidelijke trendmatige doorwerkingen van sociale veranderingen behoren ook schoksgewijze aanpassingen tot de mogelijkheden' (blz. 21).

Intermezzo I. Over omkeerbaarheid en onomkeerbaarheid en over het onderscheid tussen verleden, heden en toekomst als waanidee en als realiteit

Het analysekader van Newton is vruchtbaar, maar misschien is een aanvulling met een kader van Mendel, waarbij er oog is voor transformatie en mutatie, toch ook de moeite waard. Hiermee geeft De Gier, socioloog, een vruchtbare wending aan zijn analysekader. Voor ons, sociale wetenschappers, geldt immers de stelling van Einstein niet onder alle omstandigheden: 'Voor ons, overtuigde natuurkundigen, is het onderscheid tussen verleden, heden en toekomst slechts schijn, hoewel het een hardnekkig leven leidt'. G. Mead heeft in zijn boek van 1931 'The Philosophy of the Present' al overtuigend aangetoond, dat het onderscheid tussen verleden, heden en toekomst niet altijd een waanidee hoeft te zijn. Dit inzicht vanuit de sociale wetenschappen dringt nu na ruim vijftig jaar ook bij natuurwetenschappers door. Gelukkig, als ik me dit waardenbetrokken gezichtspunt mag (moet?) veroorloven, dringt het inzicht ook door in de politieke arena.

Vervolg van de opzet van de publikatie

Eerst wordt door De Gier daarna verondersteld dat het stelsel gesloten is, zich afsluit van maatschappelijk-culturele ontwikkelingen; op deze wijze komen de aanpassingsdiscrepanties in het vizier. Vervolgens wordt gewezen op de mogelijkheid van onbedoelde effecten van het stelsel op de samenleving, op de effectdiscrepanties. In het tweede hoofdstuk wordt een en ander verder uit-

gewerkt. Met name wordt stil gestaan bij de fundamentele waarden van vrijheid, gelijkheid en sociale zekerheid en bij volgens De Gier minder dieper liggende waarden van individualisme, arbeidsethos en economische doelmatigheid.

Intermezzo II. Over de a-historische, formele sociologie

In verband met een korte evaluatie later vermeld ik hier dat hij o.a. gebruik maakt van het onderscheid tussen zelf-zekerheid en systeem-zekerheid, dat door Kaufmann naar voren is gebracht. Wat het vrijheidsbegrip en het begrip individualisme betreft maakt De Gier, in navolging van G. Simmel, een onderscheid tussen het kwantitatieve en kwalitatieve begrip. De Gier verbindt het kwalitatief individualisme met het algemener worden van afhankelijkheid en ook nog met het zogenaamd immoralistisch consumptie-ethos.

Het kwantitatief vrijheidsbegrip verbindt Simmel zelf met het individualisme van de 18e eeuw; het is het streven naar vrij-zijn van onderdrukkende structuren, welk vrijheidsstreven berust op de overtuiging dat alle mensen gelijk zijn. Naast dit negatieve, kwantitatieve vrijheidsbegrip staat het meer positieve, kwalitatieve vrijheidsbegrip, dat verbonden is met het individualisme van de 19e eeuw: de nadruk ligt dan veel meer op vrij-zijntot ontplooiing van persoonlijke kwaliteiten. Het is dus juist geen generalisering van afhankelijkheden. Wanneer de expressieve revolutie kans krijgt, zullen de verschillen tussen mensen juist gaan opvallen.

Vervolg van de inhoud van de publikatie

De voorgaande door de auteur ontwikkelde opvattingen over waardenontwikkelingen zouden in bepaalde macro-sociale trends kunnen resulteren, met name effectdiscrepanties in de vorm van 'kolonialisering van de leefwereld'. Dit begrip van Habermas wordt door H. de Gier vooral gebruikt om processen aan te duiden, waarbij individuen steeds meer afhankelijk worden van onpersoonlijke bureaucratische instanties (blz. 40). Habermas spreekt van het kolonialisieren van de leefwereld, — o.a. op blz. 488 en 522 van het tweede deel van 'Theorie des kommunikativen Handelns' — wanneer vormen van economische en administratieve rationaliteit in handelingssferen binnendringen, die zich verzetten tegen de omschakeling op de media geld en macht, omdat deze handelingssferen gespecialiseerd zijn in de culturele overleving, sociale integratie, en vorming en op verstandhouding als mechanisme van de hande-

lings-coördinatie aangewezen blijven.

In het tweede hoofdstuk bespreekt de auteur tenslotte de contracttheorieën van Rawls, Nozick en Walzer en maakt hij enkele korte opmerkingen over het output-blok.

Daarna volgen de analyses. Hoofdstuk drie heeft betrekking op de periode van 1850 tot de Tweede Wereldoorlog, hoofdstuk vier op de periode 1945-1985. In de eerste periode zouden aanpassings- en effectdiscrepanties niet of nauwelijks te traceren zijn. Na 1945 zou er ook een omgekeerde en onbedoelde werking uitgaan van het stelsel van sociale zekerheid op de maatschappelijk-culturele ontwikkelingen.

In de hoofdstukken 5 t/m 7 volgt een nadere toespitsing op concrete beleidsprogramma's in de periode 1970-1980. Ter sprake komen de humanisering van de arbeid in de jaren zeventig, de mogelijke bijdrage van de arbeidsomstandighedenwet aan het streven van de overheid tot humanisering van de arbeid, achtergronden van de ontwikkeling van het aantal arbeidsongeschikten in de jaren zeventig. In hoofdstuk 8 wordt het volumebeleid van de jaren zeventig in verband gebracht met het beleid sedert 1980. Tenslotte volgt in het negende hoofdstuk een verhandeling over het verband tussen maatschappelijk-culturele ontwikkelingen, het stelsel van de sociale zekerheid en de ontwikkeling van de informele economie, d.w.z. de optelsom van de huishoudelijke, de communale en de zwarte sector.

De balans

In het laatste hoofdstuk wordt de balans opgemaakt. Allereerst worden de resultaten van de hoofdstukken 3 t/m 9 in verband gebracht met de probleemstelling, hetgeen resulteert in een inventarisatie van aanpassingsdiscrepanties (ambivalent individualisme, ambivalente arbeid/niet-arbeid, de vormgeving van de ontplooiingsdoelstelling, de reactie op de informele economie) en de effectdiscrepanties (bevordering immoralistisch ethos, afzwakking arbeidsethos, uitschakeling uit het arbeidsproces, vergroting sociale ongelijkheid door AAW/WAO, grensoverschrijding sociaal contract en stimulering van de informele economie). Daarna worden in één pagina (blz. 198) de inductieve bevindingen getoetst aan de theorie van hoofdstuk twee. Theorie en empirie zouden vrij goed, volgens de auteur, met elkaar sporen. H. De Gier moet echter wel erkennen, dat uit de theorie niet kan worden afgeleid

dat de ontwikkeling van het stelsel van sociale zekerheid achteraf gezien schoksgewijze is verlopen. Belangrijke 'schokken' waren bv. de pacificatie van 1917, de economische crisis van de jaren dertig, het overleg n.a.v. de rapporten van de Commissie-Van Rhijn, mede geïnspireerd op het Beveridge-plan, en tenslotte het streven naar stelselherziening van eind jaren zeventig/begin jaren tachtig. Het is dus duidelijk dat uit de theorie geen voorspellingen voor de toekomst kunnen worden afgeleid: de theorie over de sociale verandering en de ontwikkeling van sociale zekerheid is dood, ook al wordt nog veel geld verspild aan opdrachten-onderzoek dat deze theorie nieuw leven wil inblazen o.a. via de subsidies van de Commissie Onderzoek Sociale Zekerheid en de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek. De discrepantie tussen de resultaten van dit onderzoek en de actuele beleidsproblematiek was juist voor H. de Gier de motivatie om aan het schrijven van het proefschrift te beginnen. Het resultaat is onthullend, niet alleen voor de onderzoekers die op zoek zijn naar tijdloze wetten, maar misschien – zo hoop ik – nog meer voor de opdrachtgevers voor toegepast onderzoek, die terecht de resultaten van dit onderzoek van geringe beleidsrelevantie achten.

Een tweede nieuw gezichtspunt dat De Gier naar aanleiding van de confrontatie van theorie en empirie naar voren brengt, is de kennelijke onafwendbaarheid van discrepanties. Deze mening weerhoudt de auteur echter niet om zelf met voorstellen ter verbetering van de sociale doelmatigheid van het sociale zekerheidsstelsel te komen. Het voorstel is gebaseerd op het idee van de omkeerbaarheid van de discrepanties, die ik eerder in de vorige alinea heb vermeld. Tegelijkertijd dient er een vereenvoudiging van het stelsel plaats te vinden: een wettelijke regeling van basisinkomen voor alle burgers om bestaansonzekerheid te voorkomen en daarnaast een aanvullend stelsel voor werknemers in loondienst, dat gedeeltelijk kan worden afgeruild tegen andere werknemerspreferenties.

Een evaluatie en een advies aan opdrachtgevers voor toegepast onderzoek

Met het voorgaande hoop ik een indruk te hebben gegeven van de inhoud van het proefschrift. Ik sluit af met een evaluerende opmerking. Het boek van H. de Gier is geslaagd, omdat het uitnodigt tot verdere gedachtenvorming over onderzoeksstrategie en sociale zekerheidsbeleid. Wat ik heb gemist is aandacht voor de dimensie 'tijd' als een

mogelijkheid voor creatie en destructie van zelf-zekerheid en van systeem-zekerheid en als bron van onzekerheid en keuze. Dit gemis gaat gepaard met het niet-benutten van de formele, a-historische, generaliserende sociologie van o.a. Simmel, Mead, Durkheim, Giddens, Parsons, Habermas, Luhmann, Münch en Elchardus. Juist formele theorie, waarin theoretische voorwaarden zijn verwoord voor continuïteit in de tijd van zelf-zekerheid en systeemzekerheid, kan de koppeling tot stand brengen tussen de verklaringen van de historische sociologie en de historische mens- en maatschappijwetenschappen in het algemeen enerzijds en de actuele beleidsproblematiek anderzijds. Het is wenselijk dat opdrachtgevers voor toegepast onderzoek deze kans grijpen, zodat in de toekomst de wens van H. de Gier – verwoord in zijn voorwoord – iets dichterbij gebracht wordt. De afstand tussen de zogenaamde wetenschappelijke relevantie en de beleidsrelevantie van sociaal-wetenschappelijk onderzoek kan kleiner worden.

J. van Wezel

Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg

Literatuur

- Gregory Bateson, *Het verbindend patroon*, Amsterdam, 1984.
- J. Berghman, *De onzichtbare sociale zekerheid*, Deventer, 1986.
- A.M. Bevers, *Geometrie van de samenleving; Filosofie en sociologie in het werk van Georg Simmel*, Tilburg, 1982.
- David Bohm, *Wholeness and the implicate order*, London, 1983.
- Raymond Boudon, *De logica van het sociale*, Alphen aan de Rijn, 1981.
- R. Boudon, *La Place du Désordre: Critique des théories du changement social*, Paris, 1984.
- Emile Durkheim, *The division of labor in society*, New York, 1964.
- Albert Einstein, *Relativiteit; Speciale en algemene theorie*, Utrecht, 1986.
- Mark Elchardus, *The rediscovery of chronos: the new role of time in sociological theory*, Brussel, 1986. Te publiceren in: *International Sociology*, 3, 1988, 1.
- Anthony Giddens, *The constitution of society; Outline of the Theory of Structuration*, Oxford, 1985, met name hfdst. 3.
- J. Goudsblom, *De sociologie van Norbert Elias; Weerklank en kritiek; de civilisatietheorie*, Amsterdam, 1987.
- Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns, Band 2*, Frankfurt am Main, 1981.
- G. Mead, *Mind, self and society*, London, 1967.
- George Herbert Mead, *The Philosophy of the Present*, Londen, 1982.
- Richard Münch, *Theorie des Handelns; Zur Rekonstruktion der Beiträge von Talcott Parsons, Emile Durkheim und*

- Max Weber, Frankfurt am Main, 1982, met name hfdst. 5.
- Richard Münch, *Die structur der Moderne; Grundmuster und differentielle Gestaltung des institutionellen Aufbaus der modernen Gesellschaften*, Frankfurt am Main, 1984, met name hfdst. I. 2.
 - Richard Münch, *Die Kultur der Moderne, Band I, II*, Frankfurt am Main, 1986.
 - Talcott Parsons, *Social systems and evolution of action theory*, New York, 1977, met name hfdst. 6.
 - Talcott Parsons, *Action theory and the human condition*, New York, 1978, met name hfdst. 15.
 - Talcott Parsons, 'On theory and metatheory', *Humboldt Journal of Social Relations* 7: 1 (Fall/Winter, 1979/1980), blz. 13-15.
 - Ilya Prigogine en Isabelle Stengers, *Orde uit chaos*, Amsterdam, 1987.
 - Georg Simmel, *Soziologie*, Leipzig, 1908.
 - J. van Wezel, *Flexibilisering in combinatie met sturing; Waarborg voor produktiviteit en bestaanszekerheid*, Tilburg, 1986.
 - Nico Wilterdink en Bart van Steenberghe (red.), *Samenlevingen; Een verkenning van het terrein van de sociologie*, Groningen, 1985.
 - A.C. Zijdeveld, *De samenleving als schouwspel*, 's-Gravenhage, 1987.

G.M.J. Veldkamp e.a. (red.), Sociaal-rechtelijk en sociaal-politiek denken sedert de Tweede Wereldoorlog. Veertig jaar Sociaal Maandblad Arbeid, Samsom, Alphen a/d Rijn, 1986, 527 blz.

Veertig jaar geleden werden de grondslagen van onze sociale rechtsorde gelegd. Toendertijd schetste de Commissie-Van Rhijn de contouren van het sociale zekerheidsstelsel, bepleitte Rome de totstandkoming van een nieuw ondernemingsrecht, verbood het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen ontslag zonder vergunning van de directeur-GAB en werd bovendien een ongekende overheidsinvloed op de loonvorming geïntroduceerd.

De huidige situatie ziet er heel wat anders uit. Het stelsel van sociale zekerheid is in revisie; de ontslagbescherming staat ter discussie; in de plaats van het naoorlogse élan van het harmoniemodel kwam een gefragmenteerd transactiemodel als kenschets van de Nederlandse arbeidsverhoudingen; de verzorgingsstaat lijkt op weg naar een verzorgingsmaatschappij. Wordt de sociale rechtsorde, waaraan zo'n veertig jaar is gebouwd, thans weer ten grave gedragen?

Veertig jaar SMA

Aanleiding tot een bespiegeling als deze vormt de verschijning, eind 1986 van de bundel Sociaal-

rechtelijk en sociaal-politiek denken sedert de Tweede Wereldoorlog, onder redactie van Veldkamp, Duk, Fase, De Jong, Koning en Reynaerts. Deze bundel werd uitgegeven ter herdenking van het veertig jarig bestaan van het Sociaal Maandblad Arbeid.¹ In zijn inleidende beschouwing geeft Veldkamp, sinds 1976 voorzitter van de tijdschriftredactie, aan, dat drie belangrijke mensen uit het arbeidsrecht, te weten Levenbach, De Gaay Fortman en Van Esveld, een duidelijk stempel op het tijdschrift hebben gedrukt. Maar ook Veldkamp zelf geldt als een belangrijk architect op het terrein van het sociaal recht. Daarnaast zijn er nog talloze anderen, die aan de sociale rechtsorde hebben meegebouwd en van wie in de loop van deze veertig jaar een bijdrage in SMA is verschenen. Vandaar dat de vooruitziende terugblik, die in de bundel wordt geboden, van tijd tot tijd behoorlijk kritisch getint is.

Inhoud

De bundel bestaat uit een zestal onderdelen, elk ingeleid door een overzichtsartikel van één van de redacteuren, gevolgd door een selectie uit in de loop der jaren op dat gebied verschenen bijdragen.

Om te beginnen schetst Veldkamp de ontwikkelingen op het gebied van het arbeidsrecht in het algemeen en tracht hij 'in het voorportaal van het jaar 2000' enkele lijnen naar de toekomst te trekken. Uiteraard zijn er uit veertig jaar arbeidsrecht heel wat lijnen te destilleren. Veldkamp onderscheidt zelf niet minder dan twaalf nogal divergerende, belangrijke tendensen, waardoor de vooruitblik er niet scherper op wordt. De evolutie in het denken wordt geïllustreerd aan de hand van bijdragen van Levenbach (1946), F.J.H.M. van der Ven (1947), J.J.M. van der Ven (1958), Borst (1968), Van Esveld en Veldkamp (1975).

Over het tweede onderdeel, dat betrekking heeft op de arbeidsverhoudingen, voerde Reynaerts de redactie. In dit onderdeel, waarop verderop nog afzonderlijk wordt ingegaan, zijn bijdragen opgenomen van Lulofs (1961), Windmuller (1965), Van der Ven (1969) en Reynaerts (1984).

In het derde onderdeel constateert Duk, voorafgaande aan de bijdragen van Molenaar (1957), Levenbach (1959), Van der Grinten (1959 en 1972), Asscher-Vonk (1977), Mannoury (1977) en Rood (1982), in zijn beschouwing over veertig jaar arbeidsovereenkomstenrecht, dat dit in de vijftiger jaren een heel wat rustiger 'bezit' was dan thans het geval is.

Voor het vierde onderdeel met betrekking tot het

collectief arbeidsrecht selecteerde Fase, die als belangrijkste ontwikkeling op zijn terrein (uiteraard) de decentralisatietendens noteerde, bijdragen van Bakels (1967), Hekkelman (1968), Duk, (1971), Olbers (1982) en Fase (1983).

Het vijfde onderdeel betreft de ontwikkelingen op het terrein van de medezeggenschap. Hier kon Koning na een woelige startperiode (als enige) thans een periode van betrekkelijke rust signaleren. Zijn inleiding wordt gevolgd door bijdragen van Valkhoff (1963), Albeda (1966), Koning (1975), Reynaerts (1982) en Van der Heijden (1984).

Een laatste en in volume belangrijk deel van de bundel is gewijd aan de sociale zekerheid. Na het overzichtsartikel over veertig jaar sociale zekerheid van De Jong, uitmondend in een pleidooi voor uitbreiding van het fundamenteel onderzoek op dit gebied, volgen bijdragen van De Gaay Fortman (1960), Halberstadt (1974), De Leede (1976), Douben (1976), De Jong (1980), Bruyn-Hundt (1982), Van Kessel (1983), Deleeck (1984) en Van Loo (1985). Tot zover de inhoudsopgave van de bundel. Alvorens nu wat nader in te gaan op het onderdeel arbeidsverhoudingen eerst enkele kanttekeningen bij de bundel als geheel.

Kanttekeningen

Het aardige van de bundel is, dat de geselecteerde bijdragen niet alleen zijn gegroepeerd naar verschillende, in de loop der jaren belangrijke thema's, maar dat daarbij ook is gestreefd naar een in de tijd gespreide verdeling over gezaghebbende auteurs. Op deze wijze wordt veertig jaar SMA aan de hand van momentopnamen geïllustreerd. Inherent aan deze formule is echter ook, dat het geboden tijdsbeeld wat fragmentarisch is. In de oudste bijdragen wordt met enthousiasme meegebouwd aan de sociale rechtsorde, in de recente artikelen wordt (veelal kritisch) gereageerd op mogelijke ingrepen in die rechtsorde, zonder dat inzicht wordt gegeven in achterliggende maatschappelijke ontwikkelingen. De verschillende overzichtsartikelen bieden in dit opzicht vrij weinig aanknopingspunten, ook al omdat daarin vrijwel uitsluitend wordt ingegaan op de ontwikkelingen, die op de specifieke deelterreinen hebben plaatsgevonden. Bovendien kan hierbij de selectie van de deelterreinen zelf een rol hebben gespeeld. De arbeidsmarktproblematiek wordt niet expliciet behandeld, zodat het opgaan, blinken en verzingen van de verzorgingsstaat ter sprake komt zonder dat een verband wordt gelegd met de sinds de jaren zeventig explosief gegroeide werkloosheid.

Voorts ontbreekt vreemd genoeg een afzonderlijke behandeling van de oudste categorie in het sociaal recht, de wetgeving op het gebied van de arbeidsomstandigheden: in het algemene deel is één bijdrage gewijd aan de Arbeidswet, terwijl de Arbeidsomstandighedenwet slechts zijdelings, in het kader van de ontwikkelingen op het gebied van de medezeggenschap, aan de orde komt. De bijdragen op het gebied van de arbeidsverhoudingen zijn niet zó gekozen, dat van daaruit wat meer samenhang tussen de verschillende onderdelen zou zijn aan te brengen, hoewel in de bijdragen van Reynaerts wel aanzetten daartoe zijn te vinden. Daarom zal bij dit onderdeel nog afzonderlijk worden stilgestaan.

Gezien de gekozen formule was het evenwel duidelijk niet de bedoeling van de redacteurs met een samenhangende visie op veertig jaar sociale ontwikkeling te komen. Kennelijk is gekozen voor de illustratieve waarde boven een (mogelijke) analytische betekenis. In dit opzicht is de bundel zeker geslaagd te noemen.

Leer

In- en uitleiding van het onderdeel over arbeidsverhoudingen zijn van de hand van Reynaerts. Zijn 'Bespiegelende Terugblik' ter inleiding vormde, samen met het Preadvies in opdracht van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, zijn laatste bijdrage aan het vakgebied voor zijn overlijden in 1986. In de inleiding, als ook in de uit 1984 daterende, afsluitende bijdrage met als titel 'Analyses van Arbeidsverhoudingen', wordt vooral ingegaan op de ontwikkelingen op het vakgebied der arbeidsverhoudingen. In de voor hem karakteristieke, van een brede oriëntatie getuigende betoogtrant noteert Reynaerts verschillende aanzetten voor verdere vakmatige uitbouw, o.a. verwijzend naar de toename van het aantal empirische studies op dit gebied en de toenemende aandacht voor de arbeidsverhoudingen in de publieke sector. Toch is naar zijn oordeel het vakgebied de wetenschappelijke kinderschoenen nog niet ontgroeid. Daarom blijft hij bij zijn omschrijving van de 'leer der arbeidsverhoudingen'.

Ten tijde van het ontstaan van SMA was een soortgelijke discussie, toen met betrekking tot het arbeidsrecht, nét afgerond. Levenbach kan althans in zijn ook in de bundel opgenomen bijdrage uit 1946 over de stand van de arbeidsrechtswetenschap constateren: 'Was het vak tussen de twee wereldoorlogen als afzonderlijk vak pas gegroeid, het is thans rijp. De belangstelling is

ruim en algemeen. Ook het vak arbeidsrecht als wetenschappelijk onderzoeks- en kengebied vertoont bloeiend leven'. De groei van de 'leer der arbeidsverhoudingen' moest toen nog beginnen.

De eerste introductie van het vakgebied in Nederland vond plaats door Lulofs in 1961, via zijn eveneens in de bundel opgenomen bijdrage onder de titel 'Vraagstukken op het terrein der industrial relations, een terreinverkenning'. Het terrein lag destijds dermate braak, dat Lulofs om te beginnen op zoek moest gaan naar een adequate omschrijving van de 'industrial relations' als zelfstandig probleemgebied. Zijn suggestie luidde: 'sociologie van de arbeidsverhoudingen'.

Als eerste signaleerde Lulofs bovendien het centralisme als karakteristiek voor de Nederlandse arbeidsverhoudingen, een thema dat sindsdien uit de analyses op dit gebied nauwelijks is weg te denken. Dit blijkt al uit de tweede, voor het onderdeel arbeidsverhoudingen geselecteerde bijdrage, het uit 1965 daterende artikel van Windmuller 'Enige opmerkingen over het systeem van de Nederlandse industriële verhoudingen'. Hierin zijn de contouren te herkennen van Windmuller's enkele jaren later verschenen standaardwerk over de 'Arbeidsverhoudingen in Nederland'.

Als derde bijdrage is een beschouwing uit 1969 van Van der Ven gekozen over de cao-onderhandeling als sociologisch proces. Afgerond door middel van het overzichtsartikel van Reynaerts geeft dit geheel een lezenswaardig beeld van de wordingsgeschiedenis van het vakgebied arbeidsverhoudingen in ons land. Hooguit kan men als een gemis ervaren, dat een illustratie van voor de vakmatige ontwikkeling zo belangrijke zeventiger jaren achterwege is gebleven. Wellicht speelt daarbij een rol, dat meer recente spraakmakende beschouwingen op dit gebied niet zelden elders zijn gepubliceerd.

Modellen

In zijn 'Bespiegelende Terugblik' houdt Reynaerts niet alleen zijn vakgenoten een achteruitkijkspiegel voor, maar geeft hij tevens een korte schets van de gehele naoorlogse periode. Daartoe hanteert hij de bekende modelmatige karakterisering van de verschillende fasen in de Nederlandse arbeidsverhoudingen: het harmonie- of tripartiete consensusmodel voor de jaren 1945-1965, het confrontatiemodel van 1965 tot 1980 en het, door SER-voorzitter Quené geïntroduceerde, gefrag-

menteerd transactiemodel vanaf 1980. Hoewel deze typeringen zijn ingeburgerd, zijn zij zeker niet onaangevochten. Ook Reynaerts stelt, o.a. onder verwijzing naar Fase, vast dat in de periode van harmonie consensus vaak ver te zoeken was, terwijl ten tijde van het confrontatiemodel harmonie niet zelden meer regel dan uitzondering bleek te zijn. Wanneer men in dit verband stakingscijfers als graadmeter zou willen hanteren, dan blijken met het vorderen van de confrontatiejaren juist alle laagterecords gebroken te worden. Dit verklaart waarom van het begin af aan wat genuanceerd tegen dit soort stylering van de werkelijkheid is aangekeken.

Wellicht speelt bij de beeldvorming, zeker wat betreft het eerste tijdvak, de betreffende rust aan het arbeidsfront (hoewel die in vergelijking met andere landen uiteraard groot was) niet eens zo'n belangrijke rol. Mogelijk is van veel groter betekenis, dat van het begin af aan een grote mate van consensus heeft bestaan over de naoorlogse institutionele en arbeidsrechtelijke vernieuwingen. Om de relatie met de thematiek van de bundel te leggen: de opbouw van de sociale rechtsorde steunde op een breed maatschappelijk draagvlak. Deze situatie bleef, zij het niet zonder horten of stoten, bestaan tot omstreeks het einde van de jaren zeventig, toen met de invoering van de Arbeidsomstandighedenwet de laatste uitbouw van de sociale rechtsorde plaatsvond. De tachtiger jaren brachten hier een duidelijke omslag.

Het derde tijdvak, dat van het gefragmenteerd transactiemodel, staat volgens Reynaerts in het teken van decentralisatie en differentiatie. De overheid treedt terug en machtsverhoudingen verschuiven. Ondanks massief verzet van de vakbeweging vindt de stelselherziening plaats. Vraagstukken waarvoor tot voor kort nog oplossingen in de sfeer van het sociaal recht waren gedacht, zoals bedrijvenwerk, klachtrecht, gewetensbezwaarden, selectieprocedures, worden thans aan de onderhandelingen tussen de sociale partners overgelaten. De gevolgen van deze ontwikkelingen zijn inmiddels van diverse zijden belicht. Zo heeft Lulofs o.m. gewezen op het ontstaan van meer ruimte voor de marktverhoudingen, bij het arbeidsvoorwaardenoverleg, een toenemende concurrentie tussen werknemers, verdergaande fragmentering van de afhankelijke beroepsbevolking en de dreiging van rivaliserende vakorganisaties.²

Dat een en ander, zeker in combinatie met de spanningen op de arbeidsmarkt en met de ingrijpende technologische veranderingen, belangrijke

wijzigingen voor ons stelsel van arbeidsverhoudingen met zich meebrengt wordt door niemand meer betwist. Wél blijken er (opnieuw) de nodige problemen te bestaan met een adequate kenschets van deze periode. Ook Reynaerts, die het transactiemodel als typologie veelvuldig hanteert, wijst er op, dat de term transactie een weinig specifieke inhoud heeft, omdat hiermee onder alle omstandigheden en in elke periode de collectieve arbeidsrelaties gekarakteriseerd kunnen worden. Voor hem zou dit al voldoende reden zijn naar een meer typerende label voor de fase, waarin we nu verkeren, te zoeken. Gelet op de toenemende ruimte voor de werking van de marktmechanismen zou de term 'concurrentiemodel' in dit verband wellicht een suggestie kunnen zijn.

C.J. Vos

(Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directoraat-Generaal van de Arbeid en redactielid van dit tijdschrift)

Noten

1. G.M.J. Veldkamp, R.A.A. Duk, W.J.P.M. Fase, E.P. de Jong, F. Koning, W.H.J. Reynaerts (red.), *Sociaal-rechtelijk en sociaal-politiek denken sedert de Tweede Wereldoorlog*, Veertig jaar Sociaal Maandblad Arbeid, Samsom, 1986, 527 blz.
2. J.G. Lulofs, 'Vakbeweging tussen arbeidsmarkt en arbeidsorganisatie', in: A. Buitendam (red.), *Arbeidsmarkt, arbeidsorganisatie en arbeidsverhoudingen*, Deventer, 1987, blz. 165, 166. Zie voorts in deze bundel ook de bijdragen van: W.A. Arts en P.W.M. van Haaren, 'Arbeidsverhoudingen als strategische interactie'; P.J. Vos, 'De vakbeweging: een stervende dinosaurus of schepper van nieuwe arbeidsverhoudingen?'.

I.P. Spruit en F. Tazelaar (red.), Leven met werkloosheid, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1987, 212 blz. f 42,50.

Het initiatief om verschillende Nederlandse onderzoekingen naar de beleving van werkloosheid onder één noemer proberen te brengen en in boekvorm te publiceren juich ik van harte toe. Het is zeker zinvol om kennis te nemen van andermans onderzoekswerk op vergelijkbare gebieden, zodat er een zekere afstemming plaats kan vinden en een vruchtbare discussie kan ontstaan. Daarbij komt nog, dat het beeld dat er in de samenleving bestaat over werkloosheid en de werkloze niet altijd overeenstemt met de werkelijkheid. Om dit te corrigeren zijn harde empirische gegevens nodig. Voor een deel zijn deze nu sa-

mengebracht in dit boek.

Deze recensie behandelt primair de vraag, of de bundel aan zijn doel beantwoordt: het bieden van een enigszins representatief overzicht van wat er in ons land zoal op dit gebied wordt ondernomen, waarbij het volgens de samenstellers vooral om de mens achter het werkloosheidscijfer zou moeten gaan. En, eigenlijk nog belangrijker, is er sinds de hausse aan werkloosheidsonderzoek in de dertiger jaren wetenschappelijk nu ook vooruitgang geboekt, of zijn wij blijven steken in het herhalen en uitdiepen van de toen ontstane denkbeelden?

Eerst even iets in het kort over de inhoud van het boek zelf.

Het merendeel van de bijdragen gaat over de sociaal-psychologische reacties op werkloosheid. In de eerste bijdrage van de bundel geven *Tazelaar en Sprengers* aan onder welke (theoretische) condities sommige werklozen wel naar werk blijven zoeken, en anderen niet. Vervolgens gaan zij na, wat de gevolgen zijn van ontslag voor de sociale contacten die mensen onderhouden.

Daaropvolgend bespreken *Spruit, Verkleij, De Jong-Gierveld en Steverink* het vóórkomen van eenzaamheidsgevoelens onder werklozen.

Hierna kijken *Verkleij en Spruit* naar een wat ander type reactie op werkloosheid, namelijk de invloed ervan op het lichamelijk en geestelijk welbevinden van mensen.

Ook de daaropvolgende bijdrage van *Jongman* belicht een wat andersoortige reactiewijze op werkloosheid. Hij behandelt de relatie tussen werkloosheid en criminaliteit, waarbij de vraag aan de orde komt waarom werklozen zich eigenlijk aan de wet houden.

Het eerste deel van het boek sluit af met een artikel van *De Goede en Maassen* over de ontwikkeling van de publieke opinie omtrent de beeldvorming van werklozen.

In het tweede deel van de bundel wordt gekeken naar de reactiewijzen van allerlei categorieën werklozen zoals ze in de samenleving kunnen worden onderscheiden. Om te beginnen geven *De Goede en Maassen* weer hoe mannen, die niet jong meer zijn maar ook nog niet oud, reageren op werkloosheid.

In de daaropvolgende bijdrage geeft *Spruit* het verschil aan in beleving van het werkloos-zijn tussen mannen en vrouwen, met name waar het de gezondheid en het welzijn betreft.

Ook het volgende artikel gaat over de vrouw, maar dan als partner van de werkloze. *De Goede*

en Maassen geven hierin aan hoe deze vrouwen de werkloosheid van hun man beleven en met welke factoren een verschil in beleving samenhangt.

De bijdrage van *Ter Huurne* over de reacties van jongeren op diverse alternatieven voor werk evenals de daaropvolgende bijdrage van *Dijkhuis-Potgieser en Kroft* over de werkingssfeer van een specifieke maatregel ten behoeve van jonge werklozen – de zogenaamde EAJ-maatregel – vallen mijns inziens enigszins buiten het bestek van het boek. Desalniettemin geven ze een verhelderend beeld over hoe jongeren zonder werk aankijken tegen alles wat er voor hen door anderen wordt opgezet en wat er allemaal mis kan gaan bij de uitvoering van een beleidsmaatregel ten behoeve van werkloze jongeren.

Het volgende stuk van *Epema en Valkenburg* past wel weer goed binnen het stramien van het boek. Het geeft de situatie weer van buitenlandse werknemers die werkloos zijn, hoe ze hier tegenaan kijken en wat ze van de toekomst verwachten.

Ook het laatste artikel van *Van der Horst, Halpens, Philipsen en Joosten* hangt er mijns inziens een beetje bij in die zin, dat het over een onderwerp gaat wat al eerder in het boek werd behandeld, zij het nu met een geringe uitbreiding. Er worden namelijk verschillende soorten baanlozen (werklozen, arbeidsongeschikten en vervroegd gepensioneerden) vergeleken met betrekking tot twee reacties op het baanloos zijn, te weten de sociale participatie en de gezondheid.

Uit bovenstaande samenvatting blijkt wel dat de meeste bijdragen een duidelijk verband met de gekozen opzet hebben om de gevolgen van het werkloos zijn voor het individu te belichten, maar dat er enkele min of meer buitenvallen. Het is bijvoorbeeld heel goed mogelijk (en ook reeds gedaan!) om vele boeken te vullen met de beschrijving van allerhande werkgelegenheidsverruimende maatregelen ten behoeve van werklozen. Vanwaar dan de keuze om één zo'n maatregel voor een specifieke categorie te belichten is mij nogmaals niet geheel duidelijk. In plaats hiervan hadden de samenstellers wellicht beter kunnen putten uit enkele andere recente onderzoeken naar reactiewijzen, zoals van *Van Voorden*, c.s. naar de non-response van enige categorieën werklozen en van *Kloosterman*, die onderzoek heeft gedaan naar factoren die (her)intreding van langdurig werklozen belemmeren.¹ Deze keuze had de representativiteit van de bundel zeker ten goede gekomen.

Verder valt het op dat vrijwel al het weergegeven onderzoek gebaseerd is op steekproefonderzoek, waarbij de steekproeven vaak betrekking hebben op groepen die ook in ander maatschappelijk opzicht achtergesteld zijn. Dat bemoeilijkt het onderscheid van de gevolgen van niet-activiteit en die van andere factoren. Ook de feitelijke, cijfermatige stand van zaken had ik graag wat uitgebreider vermeld gezien, mede ook gelet op de huidige discussie over de juistheid van de officiële werkloosheidscijfers. Ondanks deze gesignaleerde tekortkomingen is de gevolgde vorm van kruisbestuiving zeker het navolgen waard. Weliswaar blijkt door het toch wel enigszins heterogene karakter van de bijdragen onderlinge vergelijking niet altijd zinvol, maar ditzelfde geldt voor veel (sociaal-wetenschappelijk) onderzoek: het levert niet altijd eenduidige antwoorden op, zelfs wanneer je dit gezien onderzoeksofzet, analyse etc. toch wel zou verwachten. Dat is nu eenmaal de moeilijkheid bij het onderzoeken van de empirische werkelijkheid.

Wanneer nu de literatuur uit de dertiger jaren als vergelijkingsmaatstaf gehanteerd wordt om te bezien of er inmiddels onderzoeksmatig vooruitgang geboekt is, dan geldt dit zeker voor het longitudinale karakter van veel hedendaags onderzoek alsmede het feit dat er gebruik gemaakt wordt van controlegroepen van werkenden (of juist andere baanlozen). Ook het kunnen afleiden van voorspellingen ten aanzien van het zoekgedrag van werklozen dient als winst te worden geboekt op het conto van de wetenschappelijke respectievelijk theoretische vooruitgang.

Wil men deze vooruitgang behouden, dan is zowel uit beleidsmatig als uit theoretische hoek continuering van dit soort onderzoek geboden, temeer daar niet alleen de werkloze niet bestaat, maar dat onze baanloze medemens ook nog eens aan allerlei externe veranderingen bloot staat, zodat er onderzoeksmatig ook nog eens een verouderingsfactor bijkomt. Een voorbeeld hiervoor kan gevonden worden in de participatie van werklozen (en arbeidsongeschikten) aan vrijwilligerswerk. Uit recent herhaald SCP-onderzoek blijkt dit namelijk in tien jaar tijd zo goed als verdubbeld, wat begrijpelijkerwijs zijn weerslag op vele andere levenssterreinen heeft.

Al met al lijkt het boek mij zeker een waardevolle aanwinst, niet alleen voor hen die zich beleidsdan wel onderzoeksmatig met deze materie bezighouden, maar ook voor diegenen die wat meer

de mens achter de kille werkloosheidscijfers belicht willen zien.

R. Vink

Sociaal en Cultureel Planbureau

Noot

1. W. van Voorden, G. van Kooten en A.W. Bouwman, *Een analyse van de non-response van enige categorieën werklozen in Dordrecht*, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 1986.
2. R.C. Kloosterman, *Achteraan in de rij; Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek*, 's-Gravenhage, 1987.

G.M.J. Veldkamp, Sociaal en Gerechtig, Sam-som, Alphen a.d. Rijn, 1986, 415 blz.

F.A.J. van den Bosch en A. M. Dancot-Devriendt (red.), Sociaal en Zeker, Kluwer, Deventer, 1986, 636 blz.

Deze twee boeken zijn verzamelbundels die verschenen ter gelegenheid van het afscheid van prof. Veldkamp als hoogleraar te Tilburg en Leiden. *Sociaal en Gerechtig* bevat een selectie opstellen uit het werk van Veldkamp gedurende de periode 1946-1986. *Sociaal en Zeker* is een 'Festschrift' voor Veldkamp en bevat bijdragen van binnen- en buitenlandse deskundigen op het terrein van sociale zekerheid. De twee boeken vormen min of meer een eenheid, zowel inhoudelijk als wat de vormgeving betreft. In deze bespreking ligt het accent op het eerste boek.

Sociaal en Gerechtig bevat zevenentwintig bijdragen over een reeks van aspecten van sociale zekerheid. Aan de orde komen onder meer: het in de oorlog voorbereide rapport van de Staatscommissie Van Rhijn over de opbouw van het na-oorlogse stelsel van sociale zekerheid, financiering, beginselen, de ouderdomsverzekering, sociale politiek en sociaal recht, codificatie en harmonisatie van wetgeving in nationaal en internationaal verband, vermaatschappelijking van sociale zekerheid en de recente stelselherziening. De bijdragen bestrijken een periode van veertig jaar. Gedurende een groot gedeelte van die tijd was Veldkamp als staatssecretaris en als minister actief in de landspolitiek. Daarnaast was hij voorzitter van de Staatscommissie Vereenvoudiging en Codificatie van de sociale zekerheidswetgeving en enige tijd hoogleraar in de leer van de sociale zekerheid. Zowel in praktijk als in theorie had Veldkamp daardoor een grote invloed op de ontwikkeling van het na-oorlogse stelsel van sociale

zekerheid. Het initiatief voor het samenstellen van een verzamelbundel van zijn werk mag alleen al om die reden worden toegejuicht.

Wie de verzamelde opstellen op zijn merites tracht te beoordelen, wordt allereerst getroffen door de vlotte schrijfstijl van Veldkamp. Vrijwel van het begin tot het eind blijft hij de lezer boeien met een op zichzelf voor niet-specialisten bepaald niet eenvoudige materie. Maar er is meer. Verrassend is de actualiteit van de bijdragen uit de jaren veertig en vijftig.

Hieruit zou men kunnen afleiden dat er in veertig jaar niet zo veel is veranderd ten aanzien van het denken over sociale zekerheid. Dat is natuurlijk niet helemaal waar. De actualiteit zit meer in het gegeven dat Veldkamp schrijft over onderwerpen die binnen het kader van het zoeken naar oplossingen voor de stagnerende verzorgingsstaat opnieuw ter discussie zijn gekomen. Voorbeelden zijn zijn meningen over de financiering van de ouderdomsvoorziening door middel van een omslagstelsel of door fondsvorming, de betekenis van het verzekeringskarakter van het stelsel, de plaats van de persoonlijke verantwoordelijkheid, de relatie tussen vrijheid en dwang en de relatie tussen zekerheid en risico.

Het spanningsveld waarin het huidige stelsel verkeert laat zich goed illustreren aan de hand van zijn opvatting over verantwoordelijkheid in een opstel uit 1950 (blz. 52 en 53): ...'bij de sociale zekerheidspolitiek moet men beducht zijn voor twee reële gevaren, namelijk enerzijds voor het gevaar van de ondermijning van de persoonlijke verantwoordelijkheid door een oververzadigde collectieve zorg, anderzijds voor het gevaar van overschatting van persoonlijke verantwoordelijkheid door een te groot vertrouwen in de individuele zorg van de mens zelf'.

Ook zijn veranderende opvatting over wat sociale politiek inhoudt is opmerkelijk. In 1951 zijn er twee 'zedelijke' beginselen die een rol spelen in de sociale politiek. Dit zijn de sociale rechtvaardigheid en de sociale charitas. Het grootste deel van het arbeidsrecht is daarbij zijns inziens terug te voeren op de sociale rechtvaardigheid, terwijl het grootste deel van de maatschappelijke zorg te maken heeft met de sociale charitas (blz. 82). In 1975 is zijn opvatting over sociale politiek geëvolueerd tot: 'het samenstel van handelingen en strevingen, dat er op gericht is de arbeidende mens – ongeacht de juridische relatie waarin hij zijn arbeid verricht – optimale ontplooiingskansen te geven' (blz. 247). Samengevat laten de verschillende opstellen de ontwikkeling in het denken

over sociale zekerheid van Veldkamp goed zien. Men kan daarbij vaststellen dat zijn opvattingen door de jaren heen een grote mate van consistentie hebben behouden. Bovendien heeft hij in het denken over de ontwikkeling van het stelsel voorop gelopen. Kenmerkend daarvoor zijn onder meer zijn snelle acceptatie van de door de PvdA voorgestane volksverzekeringen, de invoering van de vergaande Wet op de Arbeidsongeschiktheid-verzekering, zijn opvattingen over de Algemene Bijstandswet en tenslotte zijn codificatie-arbeid. Al met al is er sprake van een waardevolle bundel, vooral voor diegenen die in historisch perspectief in samenvattend bestek wil kennisnemen van beginselen en de daarop geënte ontwikkelingsgang van het stelsel. Niettemin zijn er ook enkele minder positieve kanttekeningen te maken. Allereerst is het onbegrijpelijk dat de bundel niet wordt ingeleid door iemand die een samenvattende en evaluerende beschouwing geeft over het werk van Veldkamp en de betekenis daarvan. De toegankelijkheid van het boek en ook de bruikbaarheid zou dan aanmerkelijk groter zijn. Een tweede kritiekpunt betreft het ongemotiveerd ontbreken van opstellen uit de periode 1952-1965. Waren die niet interessant genoeg, of zijn er andere redenen? Tenslotte is het grote aantal zetfouten hinderlijk, zoals *liber american* in plaats van *liber amicorum*.

Minder positief ben ik ook over het 'Festschrift' *Sociaal en Zeker*. Hoewel dit boek zeker vele interessante bijdragen bevat, is het niet makkelijk toegankelijk door het zeer grote aantal uiteenlopende opstellen (ongeveer vijftig in getal) en door het gegeven dat de bijdragen niet alle nederlandsstalig zijn, maar gedeeltelijk ook frans-, engels- en duitstalig. Daarbij komt dat het veel minder een afgeronde eenheid vormt dan *Sociaal en Gerechtig*. Dit boek draagt de minder aantrekkelijke kenmerken van een gelegenheidsbundel.

Sociaal en Zeker is opgedeeld in drie delen. In het eerste deel komt de theorie aan de orde met onder andere bijdragen van Berghman, Deleeck, De Jong en Van Kessel. Deel 2 bevat bijdragen over de geschiedenis van de sociale zekerheid van onder andere Crijns, Noordam, Gritter en Van der Ven. Deel 3 tenslotte behandelt een aantal actuele onderwerpen waaronder sociale zekerheid, economie en maatschappij, sociaal zekerheidsrecht, de organisatie van sociale zekerheid en *capita selecta*. Hieraan dragen onder meer bij Van den Bosch, Douben, Lamers, De Rijk, Den Broeder, Boos en Rieken. Het boek bevat bovendien een

bibliografie van het wetenschappelijke werk van Veldkamp). Positief is dat de auteurs in dit boek aandacht besteden aan onderwerpen die ook Veldkamp bezighield en in zijn verzamelbundel. Maar dit komt eigenlijk pas goed tot zijn recht als het in samenhang wordt gelezen met *Sociaal en Gerechtig*.

H.G. de Gier
HRWB, Den Haag

Andries de Grip, Onderwijs en arbeidsmarkt: scholingsdiscrepanties, VU Uitgeverij, Amsterdam, 1987, 270 blz.

Wanneer economen zich met de relaties tussen onderwijs en arbeidsmarkt bezighouden, doen ze dat vaak op een tamelijk beperkte manier. Omdat het vertrekpunt meestal wordt gevormd door de human capitaltheorie, worden tekortkomingen in het kwalificatiepotentieel van bepaalde categorieën aanbieders en een gebrekkig functioneren van de arbeidsmarkt haast automatisch tot de oorzaken van een gebrekkige aansluiting bestempeld. In de praktijk leidt dit tot overspannen verwachtingen met betrekking tot maatregelen in de sfeer van onderwijs en scholing als middelen om de werkloosheid te bestrijden en de kwalitatieve discrepanties op de arbeidsmarkt te verminderen.

De waarde van de dissertatie van Andries de Grip is gelegen in het feit dat hij van meet af aan een veel breder uitgangspunt kiest. In het eerste deel van zijn boek gaat De Grip in de arbeidsmarktliteratuur op zoek naar mogelijke oorzaken van scholingsdiscrepanties. Daarbij beperkt hij zich niet tot de human capital-traditie. Ook de institutionele arbeidsmarkttheorieën worden besproken. Doel van deze uitvoerige literatuurstudie is niet het ontwikkelen van een nieuwe geïntegreerde theorie van scholingsdiscrepanties. De Grip gaat in feite veel eclectischer te werk: zijn literatuurstudie mondt uit in een elftal hypothesecusters (deels van neo-klassieke, deels van institutionele en deels van gemengde signatuur) die mogelijke verklaringen van scholingsdiscrepanties bevatten.

In het tweede deel van zijn boek gaat De Grip na in hoeverre deze hypothesecusters een verklaring bieden voor de kwalitatieve discrepanties op de Nederlandse arbeidsmarkt. Dat gebeurt via een UV-analyse over de periode 1961-1982 van de ge-

hele Nederlandse arbeidsmarkt en een vergelijkbare analyse (1955-1981) van een aparte sector, de bouw (op macro- en op meso-niveau dus). Opvallend is dat De Grip op deze manier in feite geen rechtstreekse verklaring van scholingsdiscrepanties geeft. De afhankelijke variabele is immers de 'kwalitatief-structurele werkloosheid', een begrip dat naast scholingsdiscrepanties ook geografische en zoekdiscrepanties omvat.

De vraag in hoeverre factoren die met het zoekgedrag te maken hebben, naast of in samenhang met de onderzochte factoren, een aanvullende verklaring van kwalitatieve discrepanties vormen wordt door De Grip in deze studie niet beantwoord, hoewel hij zich wel af en toe polemisch uitlaat over de overschatting van het belang van zoekdiscrepanties.¹

Bij deze kwantitatieve toetsing moeten gezien de aard van het beschikbare statistische materiaal hier en daar flinke concessies worden gedaan in de sfeer van de operationalisatie – veel variabelen dragen in feite het karakter van tamelijk ruwe 'proxies'. Voorts moet erop gewezen worden dat het fundament van de hele exercitie de UV-analyse zelf, met bepaalde problemen behept is (denk aan de problemen bij registratie van werkloosheid en vacatures en de gevoeligheid voor de wijze waarop deelmarkten afgebakend worden), die deze in de ogen van verschillende economen tot een weinig betrouwbaar en robuust instrument maken. Dit alles dwingt tot voorzichtigheid bij de interpretatie van de uitkomsten, iets waarvan De Grip zich zeker bewust blijkt.

Niettemin zijn zijn bevindingen opmerkelijk. Bij de macro-analyse komen drie verklarende factoren duidelijk naar voren: het optreden van neerwaardse verdringingsprocessen, het optreden van varkenscyclus-effecten en het uitgerangeerd raken van langdurig werkloze arbeidskrachten. Drie factoren, die niet direct passen in de beeldvorming rondom de gebrekkige aansluiting onderwijs-arbeidsmarkt. Opvallend is dat factoren die met een mogelijk gebrekkige werking van het loonmechanisme te maken hebben niet significant blijken te zijn! In de bouwsector komen andere verklarende factoren naar voren: het tekortschieten van het aantal arbeidsleerplaatsen, de ontwikkeling van de relatieve vraag naar geschoolde vakmensen en de relatieve overbetaling van oudere bouwvakarbeiders. Op het eerste gezicht zou het verbazing kunnen wekken dat beide deelonderzoeken tot zulke verschillende resultaten lei-

den. Dat wordt echter begrijpelijker wanneer we ons realiseren dat de arbeidsmarkt in de bouw geen doorsnee-markt is, maar een voorbeeld bij uitstek van een conglomeraat van vakdeelmarkten. Op zulke deelmarkten is er per definitie een veel directere band met scholing en nemen geschoolde vakmensen een sleutelpositie in, die o.a. in de beloningsverhoudingen tot uitdrukking komt.

Deze uitkomsten vormen een duidelijke rechtvaardiging van de brede aanpak waarvoor De Grip van het begin af aan geopteerd heeft. Hij is daarmee ook in de positie om beleidsaanbevelingen te doen die verder reiken dan de bekende pleidooien voor aanpassing van het beroepsonderwijs en verbetering c.q. intensivering van scholingsmaatregelen. De strekking van zijn slotbeschouwing is in feite dat scholingsdiscrepanties niet louter door scholingsmaatregelen bestreden moeten worden. Het bestrijden van verdringings-effecten vraagt om een macro-economisch beleid gericht op het creëren van nieuwe arbeidsplaatsen, het opnieuw inschakelen van langdurig werklozen vereist speciale maatregelen die niet alleen in de sfeer van (re)kwalificatie liggen, varkenscycluseffecten zijn alleen te vermijden door een betere planning van de vraag naar arbeid. Wat betreft het onderwijsbeleid zelf maakt De Grip niet de fout om een directe afstemming van het beroepsonderwijs op veranderende functie-eisen te bepleiten maar zoekt hij het (zoals deze recensent) in een combinatie van een brede initiële opleiding met een verder uitgewerkt systeem van buitenschoolse scholingsvoorzieningen.

De Grips boek lijkt mij vooral van belang voor zijn economische vakbroeders, voor wie De Grips aanpak nieuwe wegen opent. Ook sociologen (die met deze brede benadering wat meer vertrouwd zijn) zullen echter kunnen profiteren van De Grips omvangrijk en genuanceerd literatuuroverzicht en met belangstelling kennis nemen van zijn onderzoeksbevindingen.

Noot

1. Zie echter A. de Grip, 'Causes of labour supply and demand mismatches in the Dutch building trades', *De Economist* (1987), 2.

J.J. van Hoof
SISWO

L. Beukema, Kwaliteit van arbeidstijdverkorting, Proefschrift, Groningen, 1987

Voor geïnteresseerden in onderzoek op het gebied van de arbeidsmarkt en de arbeidsorganisatie zijn het gouden, maar ook drukke tijden. Het aantal rapporten, artikelen, proefschriften en boeken is nauwelijks te tellen, laat staan dat zij allemaal te lezen zijn. Selectiviteit is dus geboden. De dissertatie van Leni Beukema, kwaliteit van arbeidstijdverkorting, wekte hoge verwachtingen. Op de eerste plaats omdat er zeer weinig gedegen studies over de arbeidstijdverkorting in de jaren tachtig zijn, zeker voor wat betreft de gevolgen voor de werknemers. Op de tweede plaats vanwege de gekozen benaderingswijze.

De probleemstelling luidt, hoe de relatie tussen ATV en kwaliteit van de arbeid op het niveau van de onderneming concreet vorm gegeven wordt in de arbeidssituatie van werknemers. Beukema kiest voor de zgn. arbeidsprocesbenadering, 'waarin het strategisch veld bestudeerd wordt vanuit werknemersperspectief'. Er 'wordt veel aandacht besteed aan de discussie over de wijze waarop de belangen van deze partij moeten worden gearticuleerd' (p. 21). Zij wil onderzoeken hoe de betrokken partijen hun doelstellingen trachten te realiseren en hoe de vakbeweging in het onderhandelingsproces de arbeidsverhoudingen in de onderneming kan verschuiven ten gunste van de werknemers. Het onderzoek heeft plaatsgevonden in een aantal vestigingen van de melkunie in nauwe samenwerking met de Voedingsbond FNV.

Beukema rekent tot de kwaliteit van de arbeid de inhoud van het werk, de arbeidsomstandigheden en de speelruimte, dat wil zeggen de zeggenschap van werknemers. Daarbij wordt dan nog onderscheid gemaakt tussen gerealiseerde speelruimte en voorwaardelijke speelruimte: de mogelijkheid om in de toekomst veranderingen in de kwaliteit van de arbeid te bewerkstelligen. het is met name dit laatste begrip, de voorwaardelijke speelruimte, waarop haar conclusies worden toegespitst. Volgens haar wordt de wijze waarop het management met atv omgaat primair bepaald door technisch-organisatorische overwegingen met beheersing als Leitmotiv. In de onderhandelingen bij de Melkunie is de Voedingsbond FNV anders te werk gegaan dan te doen gebruikelijk. Zij betrok in haar doelstellingen nadrukkelijk de kwaliteit van de arbeid waarbij het mobiliseren van kaderleden een belangrijke rol speelde. De grootste winst ziet de auteur in het feit, dat het managementbeleid ten

aanzien van structurele vraagstukken ter discussie kwam. De atv is daarmee in een breder kader geplaatst, is katalysator geworden. Beukema acht een verdergaande atv noodzakelijk, maar verbindt een beleid in deze nadrukkelijk aan een lange termijn beleid gericht op verbetering van de kwaliteit van de arbeid, met name vergroting van de zeggenschap van werknemers waarvoor een actieve inzet van vakbondsleden een vereiste is.¹

In deze conclusie wordt de gekozen benaderingswijze duidelijk weerspiegeld. Daarmee komt een oud vraagstuk weer eens op tafel: het probleem van de partijdigheid en distantie. Is het toeval dat er ongeveer tegelijkertijd twee dissertaties verschijnen waarin dit vraagstuk expliciet aan de orde gesteld wordt? Van Hoof (1987, 66), die onderzoek doet op het niveau van de arbeidsmarkt, houdt een pleidooi voor distantie. Wie kiest voor de arbeidsprocesbenadering, kiest voor betrokkenheid. Beukema suggereert distantie (p. 122) door te stellen dat langs verschillende wegen informatie is verzameld. Een aanvechtbare stelling met name doordat het management niet in het onderzoek betrokken is. Standpunten van het management zijn niet van het management zelf vernomen, afgezien van schriftelijke materialen, en daardoor steeds vanuit een bepaalde optiek beoordeeld. In deze optiek blijkt steeds een groot wantrouwen aanwezig te zijn. Niet van belang voor de uitkomsten van het onderzoek, maar wel typerend voor de verhoudingen, is in dit verband dat Beukema in haar voorwoord wel de kaderleden en bestuurders van de Voedingsbond FNV bedankt, maar niet het management van de Melkunie; ook niet van de vestiging waarin loyaal medewerking is verleend aan het onderzoek (p. 125). De betrokkenheid bij de problematiek van de werknemers komt duidelijk tot uitdrukking in de rol die de onderzoekster na verloop van tijd gaat spelen. Na het vertrouwen te hebben gewonnen, krijgt zij een adviesfunctie (p. 122). Door haar participatieve rol heeft zij invloed gekregen op de resultaten van haar onderzoek. Ik noemde het vraagstuk van de partijdigheid en distantie een oud probleem. In dit verband kan bijvoorbeeld gewezen worden op een interessante discussie naar aanleiding van onderzoek op het gebied van ploegenarbeid in Intermediair in 1979. Daarin werd door Hak en Boelsma en door Buitelaar en Vreeman stelling genomen voor een zgn. arbeidswetenschap tegenover de bedrijfs-wetenschap die als managementtechniek beschouwd wordt. Thierry c.s. pleitten daarentegen voor onpartijdigheid omdat zij meenden dat dat

een betere garantie zou bieden voor de kwaliteit van de te onderzoeken probleemstelling, het model en de methoden van onderzoek en voor het tot stand brengen van veranderingen. Bovendien wordt gewezen op de turbulenties die het onderzoek zelf teweeg zou brengen en de invloed daarvan op de resultaten. Echter, dat is nu precies wat met de arbeidsprocesbenadering beoogd wordt. Het mobiliseren van vakbondsleden neemt in het onderzoek van Beukema een belangrijke plaats in. Of deze weg meer succesvol is dan die van Thierry en de zijnen voor het verbeteren van de kwaliteit van de arbeid (hetgeen door allen als doelstelling genoemd wordt) kan niet objectief worden vastgesteld.

Toch ben ik geneigd de eenzijdigheid en subjectiviteit van het onderzoek van Beukema als een zwak punt te zien, vooral omdat het werkgevers een argument in handen geeft om de studie te negeren.

Dat wil niet zeggen dat dit onderzoek geen (maatschappelijke) relevantie heeft. Naar mijn mening ligt deze op een drietal gebieden.

1. Ten aanzien van het proces van atv. Een meerderheid van de onderzoeken naar de gevolgen van atv is uitgevoerd door of in opdracht van werkgevers. De uitkomsten van deze studies zijn sterk (politiek) gekleurd, à priori gericht op het voorkomen van verdergaande atv. Studies vanuit de tegengestelde optiek kunnen zorgen voor evenwicht.
2. Ten aanzien van onderzoek op het gebied van de kwaliteit van de arbeid. De laatste tijd zijn er enige onderzoeken op dit terrein verschenen die zijn gebaseerd op de systeembenadering. (Bijvoorbeeld Van Eijnatten, 1985; Koopman-Iwema, 1986). Daarin wordt dit vraagstuk vanuit een geheel andere optiek, die van het management, benaderd. In termen van Buitelaar en Vreeman gaat het daarbij om bedrijfswetenschap. Voor de onderzoeker die met meer distantie de ontwikkelingen op de beide gebieden probeert te volgen is het verrijkend om met studies uit geheel verschillende invalshoeken geconfronteerd te worden. In het proces van politieke besluitvorming en in de onderhandelingsprocessen in bedrijven en bedrijfstakken kunnen deze studies een belangrijke rol spelen. Daarmee kom ik bij het laatste punt.
3. De studie van Beukema gaat veel meer over het proces van onderhandelen over atv dan over de gevolgen voor de kwaliteit van de arbeid. Haar conclusies en aanbevelingen worden daar dan ook op toegespitst. Het gaat

daarbij vooral om de vraag op welke wijze de zeggenschap van werknemers kan worden vergroot. Vanuit deze overweging is het boek dan ook eigenlijk verplichte stof voor betrokkenen bij het vakbondswerk. Het is dan ook jammer, dat het boek nogal moeilijk leesbaar is. Ik kan mij tenminste niet voorstellen dat de kaderleden van de Voedingsbond FNV bij de Melkunie zich met speels gemak door de studie zullen heenwerken. En dat is geen diskwalificatie van deze kaderleden.

W. de Lange

Katholieke Universiteit Brabant

Noot

1. Ik beperk mij hier tot slechts enkele conclusies en verwijs verder naar een artikel van Beukema dat eerder in dit blad verscheen (zie literatuuroverzicht).

Literatuur

- Beukema, L., *Kwaliteit van arbeidstijdverkortung*, Groningen, 1987.
- Beukema, L., 'ATV en technologische ontwikkelingen als componenten van de arbeidsorganisatie', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 2 (1986), 1.
- Hak, T., Boelsma, A., 'Een slaapverwekkend bestaan', *Intermediair* 15 (2 maart 1979), 9.
- Buitelaar, W., en R. Vreeman, 'Om de kwaliteit van het arbeidsbestaan', *Intermediair* (18 mei 1979), 20.
- Thierry, H., B. Jansen, P. Smits en G. Hoolwerf, 'Ploegenarbeid in discussie', *Intermediair* 15 (31 augustus 1979), 35.
- Hoof, J. van, *De arbeidsmarkt als arena*, Amsterdam, 1987.
- Eijnatten, F. van, *STTA: naar een nieuw werkstructureeringsparadigma*, Nijmegen, 1985.
- Koopman-Iwema, A. (red.), *Automatiseren is reorganiseren*, Deventer, 1986.

Willem de Nijs, Alain Touraine; Het sociologisch geweten van de geprogrammeerde samenleving, Tilburg University Press, 1987, 314 blz.

Midden vorig jaar promoveerde De Nijs op dit boek over de bekende Franse socioloog Touraine in Tilburg. Het is een omvangrijk werkstuk, waarin de na-oorlogse ontwikkeling in het denken van Touraine op de voet wordt gevolgd middels een evaluatie van zijn belangrijkste studies. Hoewel de auteur uitdrukkelijk stelt dat zijn evaluatie betrekking heeft op het conceptuele en analytische kader waarbinnen Touraine zijn theorieën heeft ontwikkeld, verschaft hij tussen de regels door veel informatie over de inhoud van deze theo-

rieën. Het boek bestaat uit drie delen. In het eerste deel beschrijft de auteur het ontstaan van de Franse sociologie en de verdere ontwikkeling daarvan tot de jaren zestig. In het tweede gedeelte volgt een evaluatie van Touraines arbeids- en handelingssociologie. Deel 3 tenslotte gaat over de meest recente werken en activiteiten van Touraine. Ik vat de verschillende onderdelen van het boek kort samen.

Het intellectuele kader van de Franse sociologie dat De Nijs in deel 1 beschrijft, laat zien welke belangrijke invloed Durkheim had op de moeizame institutionalisering van het vak in Frankrijk. Er was een voortdurende strijd met vooral de filosofie. Dit vak was niet alleen een gerespecteerde academische discipline, maar het was tevens in zwang bij de spraakmakende Parijse intellectuele elite. Pas na de Tweede Wereldoorlog slaagt de sociologie erin zich los te maken van de filosofie, waarbij vooral de arbeidssociologie tot ongeveer 1960 de belangrijkste deeldiscipline vormt. De sporen van deze ontwikkeling zijn duidelijk herkenbaar in het werk van Touraine. Het bevat behalve Durkheimiaanse elementen, arbeidssociologische-, maar vooral ook filosofische elementen.

De historische beschrijving van De Nijs is adequaat. Niettemin zou een aanvulling op twee punten niet hebben misstaan. Aan de ene kant zou meer aandacht voor de grondlegger van de Franse sociologie Comte op zijn plaats zijn geweest. Bovendien mis ik een verwijzing naar Quételet. Aan de andere kant ontbreekt een beschrijving van de actuele stand van zaken in de Franse sociologie. Dit is te meer van belang omdat bijvoorbeeld blijkens weergave van De Nijs, Bourdieu zeer kritisch is ten aanzien van de sociologie van Touraine.

In het tweede deel van de studie komt de ontwikkeling van Touraine als arbeids- tot handelingssocioloog aan de orde. Hoewel Touraine zijn arbeidssociologie nooit beperkt heeft opgevat, maakt hij zich in de loop van de jaren steeds meer los van deze deel-discipline. Touraine wordt macro-socioloog. Zijn eerste belangrijke studie verschijnt in 1955 en betreft een verslag van een onderzoek onder de arbeiders van de autofabriek Renault naar de gevolgen van technologische veranderingen voor de omvang en aard van de uitvoerende arbeid. In deze studie ontwikkelt Touraine een uit drie fasen bestaand technisch evolutieschema van industrie-arbeid, waarmee hij zich afzet tegen zijn leermeester en tevens belangrijkste representant van de na-oorlogse arbeidsso-

ciologie in Frankrijk, Friedmann. Anders dan deze laatste wil Touraine niet op voorhand een negatief oordeel vellen over de betekenis van de technologie als zodanig. Zijn evaluatie is, zoals hij zelf zegt, neutraal en niet waarderend ten aanzien van bepaalde aspecten van de arbeidssituatie. Volgens hem bevat de technische ontwikkeling een soort interne logica die leidt naar volledige automatisering van produktie-arbeid. In zijn evolutieschema komt tot uitdrukking dat er twee arbeidssystemen bestaan, maar dat er desondanks gesproken kan worden van drie centrale evolutiefasen in de arbeid. Allereerst is er de fase waarin de zogenaamde universele machine centraal staat (fase A). Via de fase van gespecialiseerde machines (fase B) wordt uiteindelijk de fase van automatische machines (fase C) bereikt.

In dit schema ligt de sleutel tot het begrijpen van het latere werk van Touraine. De Nijs stelt vast dat het drie-fasen-schema – in andere bewoordingen – steeds de basis blijft vormen van het verdere denken van Touraine.

Dat blijkt voor het eerst in de handelingssociologie van Touraine. Sleutelwerk in dit verband is het in 1965 verschenen boek 'Sociologie de l'action'. De technologische ontwikkeling en meer in het bijzonder arbeid zijn daarin drijvende krachten achter de maatschappelijke evolutie. Touraine ontwikkelt in dit verband het voor hem wezenlijke concept 'sujet historique'. Dit is een collectief oriëntatiesysteem dat in het sociale handelen zelf aanwezig is en dat de samenleving en haar ontwikkeling stuurt. Het drie-fasen-schema wordt dan geherformuleerd in termen van een ontwikkeling van een klassensamenleving (fase A), via industrieel kapitalisme (fase B), naar tenslotte post-industriële samenleving (fase C).

In het laatste deel van het boek beschrijft De Nijs de overgang van 'sociologie de l'action' naar 'sociologie en action'. Hij spitst zijn evaluatie toe op het in 1973 verschenen 'Production de la Société' en het in 1978 verschenen 'La Voix et le Regard'. Hierin perfectioneert en vervolmaakt Touraine allereerst zijn evolutie-schema. Hij komt tot de volgende typologie: de agrarische samenleving, de handelingssamenleving, de industriële samenleving en de geprogrammeerde samenleving. Deze laatste is de meest geavanceerde samenleving, waarin de historische rol van de arbeidersbeweging is uitgespeeld en waarin andere nieuwe sociale bewegingen naar voren komen als dragers van het 'sujet historique'.

Het onderkennen en beïnvloeden van deze nieuwe sociale bewegingen brengt Touraine in de tweede

plaats tot de ontwikkeling van een soort interventiesociologie op micro-niveau, die macro-sociale gevolgen moet hebben. In zijn laatste hoofdstuk gaat De Nijs nader in op deze 'intervention sociologique'. Touraine heeft een uitgebreid onderzoeksprogramma ontwikkeld in het door hem opgerichte 'Centre d'Etudes des Mouvements Sociaux'. Daarmee probeert hij doelbewust de (verdrongen) historiciteit van de samenleving op een hoger plan te brengen via een bijdrage aan de verhoging van de handelingscapaciteit van een aantal daartoe geselecteerde protestgroepen: Eigenlijk alleen de anti-kernenergiebeweging blijkt tot nu toe volgens zijn onderzoek de potentie in zich te hebben uit te groeien tot historische beweging. De Nijs gaat voornamelijk in op de validiteit en betrouwbaarheid van Touraines' onderzoeksmethode. Geen aandacht besteedt hij aan de ethische aanvaardbaarheid ervan.

In een slotbeschouwing vat De Nijs het boek nog eens samen en relateert hij de sociologie van Touraine aan andere sociologische stromingen. Tenslotte maakt hij nog enkele opmerkingen over de maatschappelijke betekenis van Touraines' werk.

Het boek van De Nijs overziende, kan worden gesproken van een verdienstelijke inspanning het ingewikkelde oeuvre van Touraine inzichtelijk tem aken en te evalueren. Toch wil ik enkele kritische kanttekeningen niet achterwege laten.

Allereerst blijkt het niet eenvoudig de evaluatie van De Nijs naar waarde te schatten. Hij hanteert geen duidelijk interpretatiekader. Zijn methode houdt vooral in het samenvatten van de belangrijkste publikaties van Touraine en daarop vervolgens commentaar leveren. Vele uitspraken van De Nijs zijn moeilijk verifieerbaar en blijven apodictisch. Het beeld dat daaruit naar voren komt neigt naar een haat-liefde verhouding tot het onderwerp. Uiteindelijk heeft De Nijs daardoor veel meer pagina's nodig om uit zijn probleemstelling te komen, dan wanneer hij was uitgegaan van een duidelijk interpretatiekader.

Een tweede opmerking houdt verband met de vorige. De Nijs spitst zich in zijn studie toe op het conceptuele en analytische kader waarbinnen Touraine zijn theorieën heeft ontwikkeld. Hoewel dit een begin van een interpretatiekader is, werkt hij dit niet verder uit. Bovendien ontbreekt een verantwoording of motivering voor zijn toespitsing.

In de derde plaats is een kans gemist een vernieuwende bijdrage aan de sociologiebeoefening te le-

veren. De Nijs blijft steken in het samenvatten en evalueren van Touraine; hetgeen overigens op zichzelf heel waardevol is. In het slotgedeelte doet hij een beperkte poging de actie-sociologie van Touraine te relateren aan andere sociologische stromingen. Hij laat daarbij een relatering achterwege van Touraines' theorie aan die van andere belangrijke maatschappij-theoretici die zich bezighouden met de betekenis en gevolgen van de technologische ontwikkelingen en/of met sociale bewegingen. Ik mis bijvoorbeeld Habermas, Giddens, Goldthorpe, Luhmann en Alberoni. Wanneer hij zijn studie meer zou hebben gericht op een vergelijking van Touraine met het werk van deze sociologen, zou hij wellicht belangrijke vernieuwende dwarsverbanden hebben kunnen slaan. Naar mijn mening zou dan de maatschappelijke relevantie van het werk van Touraine beter uit de verf zijn gekomen.

H.G. de Gier

HRWB, Den Haag.

Michael Poole, Towards a new industrial democracy: workers' participation in industry, Routledge and Kegan Paul, London/New York, 1986, 208 blz.

Met dit boek beoogt Poole een updating te geven van zijn eerdere werk 'Workers' participation in industry', dat in twee versies in 1975 en 1978 is verschenen. Redenen daartoe zijn dat er een aantal belangrijke maatschappelijke verschuivingen zijn opgetreden (economisch, technologisch, politiek) en dat er sinds de eerste uitgaven een paar belangrijke onderzoeken zijn geweest naar industriële democratisering. Met name het internationale project Industriële Democratie in Europa (IDE) komt in het boek ruimschoots aan bod. Daarnaast zijn er op zowel theoretisch vlak als in de praktijk een aantal relevante ontwikkelingen geweest. Wat het laatste betreft gaat het om moderne vormen van participatie, zoals kwaliteit-scirkels.

Het boek is onderverdeeld in 7 hoofdstukken. In het eerste wordt het vertrekpunt geschetst, waarin vooral de Engelse (politieke) situatie met betrekking tot medezeggenschap wordt behandeld, maar ook het bredere Europese perspectief wordt aangestipt. De auteur stelt, enigszins naïef, dat ondanks allerlei goedklinkende frasen in politieke programma's en ondanks Europese richtlijnen op participatief gebied (zoals de vijfde EEG-richt-

lijn), nog steeds sprake is van gecentraliseerde zeggenschap van het topmanagement (onder verwijzing naar de IDE-resultaten). Vervolgens verklaart hij de discrepantie tussen wenselijkheid en werkelijkheid in het tweede hoofdstuk aan de hand van de centrale rol van macht in industriële relaties. Hiertoe ontwikkelt Poole een verklaringskader omtrent de totstandkoming van vormen van werknemersparticipatie, gebaseerd op de latente macht van verschillende partijen en de heersende waarden in de maatschappij.

Na de twee algemene inleidende hoofdstukken worden in vier hoofdstukken initiatieven in de richting van werknemersparticipatie beschreven die door verschillende partijen zijn ondernomen, steeds voorafgegaan door een specificering van het algemene model op de desbetreffende partij. Achtereenvolgens komen initiatieven van managementzijde (waaronder kwaliteitscirkels, taakrotatie, -verruiming en -verrijking, joint consultatieve committees (Engeland)), werknemerszijde (bijv. coöperaties, machtsuitingen in werkgroepen en bedrijven, vakbonden (w.o. collectieve onderhandelingen, technologie-overeenkomsten) en vanuit de politiek (ondernemingsraden (Nederland, Duitsland), werknemerscommissarissen en self-management (Yoegoslavië)). Van alle gepresenteerde vormen worden uitgebreide beschrijvingen gegeven en voorbeelden uit verschillende landen aangehaald. Tenslotte geeft Poole in het laatste hoofdstuk zijn visie op de te verwachten ontwikkelingen in de naaste toekomst.

Het tweede hoofdstuk, waarin het algemene verklaringsmodel wordt gepresenteerd, vond ik het aardigste van het boek. Het model bevat twee hoofdlijnen. De eerste is dat de latente macht van verschillende partijen bepaald wordt door economische, technologische en politieke factoren. De tweede lijn is dat, mede onder invloed van bovengenoemde factoren, verschuivingen optreden in culturele en ideologische factoren, die op hun beurt bepalen welke waarde gehecht wordt aan participatie. Deze beide intermediaire elementen (latente macht en waarden) bepalen de uiteindelijke manifeste macht van partijen, en de mate waarin deze tot uiting komt in allerlei vormen van participatie. Dit basismodel is aansprekend door zijn eenvoud en zijn 'face-validity'. Bovendien geeft het handvaten om de langere termijnontwikkelingen in democratisering te vullen. Poole staat dan ook even stil bij de discussie over cyclische versus evolutionaire ontwikkelingen daarin. De overige hoofdstukken geven deels een goed

overzicht over bestaande praktijken, en deels worden een aantal zaken aangehaald die mij ver van het bed staan door het nationale idiosyncratische karakter van sommige participatievormen. Daarnaast maakt de beschrijving een nogal gedateerde indruk. Enerzijds wordt dit veroorzaakt door de voorkeur van Poole voor de beschrijving van historische ontwikkelingen. Zo gaat hij bij de werknemersinitiatieven in op de 'guild-socialism'-beweging, die rond 1920 in Engeland opkwam en maar een kort leven beschoren was. Anderzijds wordt de oudbakken indruk veroorzaakt doordat veel van de gebruikte bronnen van voor 1975 zijn. Dit wekte mijn nieuwsgierigheid naar de inhoud van de eerdere boeken van Poole. Het boek uit 1978 dat ik in de bibliotheek vond, bleek inderdaad qua opbouw en inhoud grotendeels hetzelfde. De oude tekst bleek hier en daar aangepast, en aangevuld met nieuwere literatuur. De vernieuwing is echter dermate gering dat het opnieuw uitbrengen van dit boek onder een andere titel mij niet terecht lijkt.

Daar komt bij dat de nieuwe titel, 'Towards a new industrial democracy', niet wordt waargemaakt. Weliswaar wordt een aansprekend kader gepresenteerd, maar er wordt zeer weinig aandacht besteed aan de huidige stand van zaken op het gebied van industriële democratie. Zeker wat de Nederlandse situatie betreft vindt de lezer weinig actueels. Zo wordt de opkomst van kwaliteitscirkels in de jaren '80 in één bladzijde kort besproken, zonder in te gaan op de precieze betekenis van dit fenomeen voor de medezeggenschapspraktijk, en komen onderwerpen als vernieuwde wetgeving, decentralisatie van het arbeidsvoorwaardenoverleg en het spanningsveld tussen OR en vakbonden helemaal niet aan de orde. Maar wellicht dat dit van een Engelse auteur ook niet verwacht mag worden. Voor wie een overzichtelijke beschrijving wil hebben van allerlei huidige en vooral ook vroegere vormen van werknemersparticipatie is het boek van Poole aan te raden. Wie al wat meer thuis is op het terrein, en zeker degenen die Poole's eerdere boeken al lezen, kunnen het beter laten staan.

Jeroen Pool
VU-Amsterdam

F.C.J. Stevens, De Bureaucratisering van het medisch specialistisch ambacht, Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1987, 173 blz.

In zijn in het voorjaar van 1987 verschenen proefschrift behandelt Fred Stevens twee vragen. Ten eerste de vraag naar de samenhang tussen schaalgrootte, technologische complexiteit en de bureaucratiseringsgraad van medisch specialistische afdelingen. Ten tweede de vraag naar het verband tussen bureaucratiseringsgraad en de taakopvattingen en werkwijzes van medisch specialisten. Stevens voert een secundaire analyse uit op gekwantificeerde gegevens afkomstig van 17 academische en 3 niet-academische afdelingen, die zijn verzameld in het kader van een onderzoek naar de kostenstructuur van ziekenhuizen (J.C.A. Sol e.a., 1985). Met behulp van statistische analyses komt hij tot de conclusies dat de bureaucratiseringsgraad van de onderzochte afdelingen samenhangt met de schaalgrootte en technologische complexiteit en dat in meer gebureaucratiseerde afdelingen artsen andere taakopvattingen en werkwijzes hebben. Op grond van de veronderstelling dat medisch-specialistische afdelingen in de toekomst groter en complexer worden meent Stevens dat er een nieuw type arts op het toneel verschijnt, de professional/bureaucraat, die in tegenstelling tot de solistisch werkende medische specialist, zijn werkzaamheden verricht in een meer gestructureerd organisatorisch verband.

Ik denk dat op de veronderstelling dat medisch-specialistische afdelingen groter en technologisch complexer worden wel het een en ander af te dingen valt. Schaalvergroting is al lang niet meer equivalent aan kostenverlaging. Ervaringen in de jaren zeventig tonen aan dat decentralisatie en schaalverkleining vaak goedkoper zijn dan de uit de jaren zestig stammende idee van 'economies of scale'. Maar als we de veronderstelling van Stevens volgen, dat lijken me de door hem gesignaleerde ontwikkelingen juist. Management en bewust ontwerpen van organisatiestructuren dringen zo langzamerhand door in het medische beroep en zullen in de toekomst onderdeel worden van het beroepsdomein van artsen. De organiseringsgraad en de organiseringsvriendelijkheid van artsen zullen in grote afdelingen toenemen.

Mijn kritiek richt zich op de conceptualisering en de daarmee samenhangende interpretatie van deze ontwikkelingen door Stevens. Zijn de door hem gesignaleerde ontwikkelingen te typeren als 'bu-

reaucratisering'? Is het nieuwe type arts te typeren als een zich aan de organisatie van de afdeling onderschikkende professional bureaucraat? Kunnen we niet beter spreken van een verdergaande professionalisering van het medische beroep? En is het nieuwe type arts niet beter te typeren als een de organisatie besturende professional/manager? Aan de hand van de bespreking van de begrippen die Stevens hanteert, zal ik proberen duidelijk te maken dat deze alternatieve conceptualisering en interpretatie heel goed mogelijk is. Stevens definieert bureaucratisering in eerste instantie als een proces van hiërarchisering van gezag, formalisatie van taken en bevoegdheden en standaardisatie van werkzaamheden (p. 5). In tweede instantie krijgt het begrip een (nog) beperktere betekenis, namelijk standaardisatie van werkzaamheden en hiërarchische gezagsstructuur, waarbij formalisatie van taken en bevoegdheden is weggelaten. Met deze definitie gaat Stevens verder aan de slag. De lezer vraagt zich direct af waarom formalisatie uit de werkdefinitie is weggelaten. Stevens geeft daarop pas op pagina 100 het antwoord: 'De standaardisatie is met andere woorden hoog, de formalisatie laag'. Waarom de formalisatie laag is en welke gevolgen dat heeft voor zijn bureaucratiseringsthese stelt Stevens niet aan de orde, hetgeen m.i. een belangrijke nalatigheid is.

Het begrip standaardisatie operationaliseert hij met twee vragen: zijn de werkzaamheden verbonden aan dagprogramma's en streeft men naar eenvormigheid in de behandeling van patiënten door middel van protocollen? Een positief antwoord op deze vragen is m.i. een veel te zwakke indicatie voor de bureaucratiseringsgraad van organisatie-eenheden. Het gebruik van dagprogramma's en protocollen tast op geen enkele manier de kern van de professionele autonomie van medisch specialisten aan. Pas als protocollen de diagnostische en therapeutische handelingen dwingend gaan voorschrijven zou gesproken kunnen worden van standaardisatie, maar in de vraag gaat het alleen om een streven, waarbij het niet duidelijk is of protocollen hulpmiddelen (naslagwerken) zijn dan wel dwingende werkinstructies.

Meer in het algemeen kan men zich afvragen of standaardisatie een goede maat is voor bureaucratisering. Standaardisatie is niet altijd een beheersformule, maar kan ook onderdeel zijn van een professionaliseringsstrategie en gebruikt worden om de overcomplexiteit van het arbeidsproces tot een voor professionals hanteerbaar niveau te brengen. Een voorbeeld van standaardisatie als

professionaliseringsstrategie is te vinden bij het met het medisch specialisme nauw verbonden werkerterrein van verpleegkundigen. In hun streven naar professionele autonomie maken verpleegkundigen aanspraak op een duidelijk (onder andere van artsen) af te bakenen beroepsdomein: de zorg voor de patiënt. De ontwikkeling van een beroepsdomein vindt plaats door het opstellen en verdedigen van een eigen kennisgebied (verpleegwetenschap) en de institutionalisering van een eigen werkerterrein in de vorm van verpleegkundige protocollen, verpleegkundige dossiers en verpleegplannen. Systematisch en methodisch werken verleent aan de verpleging een interne structuur, die beter tegen de claims van andere beroepsbeoefenaren is te verdedigen.

Om de vraag of standaardisatie onderdeel is van een bureaucratiseringsproces te kunnen beantwoorden is aanvullende informatie nodig op twee punten. Ten eerste hoe complex is het arbeidsproces, wat is de verhouding tussen routine en niet-routine, tussen bepaaldheid en onbepaaldheid? In complexe, niet routinematige, in hoge mate onbepaalde arbeidsprocessen is standaardisering en routinisering onderdeel van een beleid gericht op verbetering van kwaliteit en kwantiteit van de resultaten zonder de autonomie van de professionals aan te tasten. Standaardisatie en routinisering van eenvoudige en laagcomplex arbeidsprocessen daarentegen leidt tot de monotone, kortcyclische en specialistische taken, die bureaucratische organisaties kenmerkt. Specialisatie alleen, een verschijnsel dat Stevens gebruikt om de horizontale differentiatie te meten, is een onvoldoende maat voor bureaucratisering. De omzetting van complexe taken binnen simpele organisatiestructuren in simpele taken in complexe organisatiestructuren veronderstelt een omslagpunt (of optimum) in de verhouding tussen individu en organisatie. Vóór het omslagpunt is de organisatie het gereedschap van de professional teneinde zijn werk beter en sneller uit te voeren, daarna is de organisatiestructuur in hoge mate verzelfstandigd, waarbij de individuele werknemer het gereedschap is geworden in het kader van de organisatie. Een nader onderzoek zou m.i. opleveren dat medisch specialistische afdelingen zich nog ver voor dit omslagpunt bevinden.

Een tweede hiermee verwant punt is de vraag: wie standaardiseert het arbeidsproces en met welk doel? Hierbij zouden twee vormen kunnen worden onderscheiden. Bij wat ik intern standaardiseren zou willen noemen, is er geen scheiding tussen degenen die standaardiseren en degenen

van wie het werk wordt gestandaardiseerd. De professionals ontwikkelen zélf regels, programma's en routines ten einde hun werk beter uit te kunnen voeren. De beheersing van het werk blijft daarbij in handen van de medewerkers. Bij externe standaardisering ontwerpt een buiten de organisatie-eenheid gelokaliseerde 'technostructuur' (Mintzberg, 1979) de structuren en programma's van de afdeling. De daarbij gehanteerde organisatiedoelstellingen hoeven niet in het verlengde te liggen van die van de professionals in de afdeling. De beheersing is uit handen van de afdelingsmedewerkers genomen. 'The obsession with control' (Mintzberg, blz. 319), de beheersing van het uitvoerende werk door het management is m.i. een kernelement van het bureaucratiebegrip. Bij medisch specialistische afdelingen is geen sprake van externe standaardisering: de artsen zijn de beheerders van de organisatie en waken er voor dat de structurering van arbeidsprocessen hun professionele autonomie niet aantast. Een analyse van de specifieke machtsverhoudingen waarin het proces van organisatorische structurering zich voltrekt ontbreekt in de analyse van Stevens. Een dergelijke analyse zou m.i. een geheel ander licht werpen op de door hem geschetste ontwikkelingen.

Het begrip hiërarchisering operationaliseert Stevens door de door de organisatieleden (artsen en arts-assistenten) gepercipieerde invloed en verdeling van bevoegdheden te combineren tot de variabele bevoegdheidshiërarchie. Het gaat daarbij dus niet om een formele verdeling van invloed en bevoegdheden, maar om de informele verhoudingen binnen de afdeling. Ook ten aanzien van deze bureaucratie-indicator kunnen enkele kritische kanttekeningen worden geplaatst. Ten eerste kennen ook beroepen interne hiërarchieën, die te herleiden zijn tot het niveau van opleiding en/of ervaring van de beroepsbeoefenaren. Met andere woorden een gepercipieerde hiërarchie van invloed en bevoegdheden kan heel goed bepaald zijn door het feit dat de afdelingen opledingsinstanties zijn.

Ten tweede is er geen sprake van een geformaliseerde hiërarchie. De betekenis van de lage formalisatie voor de bureaucratie these ligt m.i. in het feit dat de organisatiestructuren van medisch specialistische afdelingen niet het resultaat zijn van een rationeel, buiten de organisatieleden liggend, ontwerp, maar van informele persoonsgebonden processen van autoriteitsverwerving en -toewijzing.

Binnen de afdelingen ontwikkelen zich specialisaties en autoriteiten op basis van de specifieke kennis, ervaring en belangstelling van specialisten. Daarnaast is de ontwikkeling van de afdeling in sterke mate afhankelijk van de persoonlijke autoriteit en invloed van de medisch specialisten op basis waarvan middelen geworven kunnen worden. medisch specialistische afdelingen zijn veeleer organisch ontwikkelde sociale systemen dan mechanisch opgestelde rationele systemen. In het interessante hoofdstuk 6 van zijn studie geeft Stevens een kwalitatieve beschrijving van de onderzochte afdelingen, waarin bovengenoemde zaken aan de orde komen. Jammer genoeg doet hij daar in zijn analyse verder niets mee. Door de keuze voor een uitsluitend kwantificerende benaderingen op basis van een selectieve filtering van factoren, die iets 'doen' is onterecht veel relevante informatie verloren gegaan. Waarschijnlijk sluit een dergelijke methode beter aan bij de ingenomenheid van de medische wereld met 'objectieve metingen' en 'harde cijfers'. Een (aanvullende) kwalitatieve analyse biedt m.i. veel meer ruimte voor de conceptualisering en toepassing van minder 'hard te maken' begrippen en openheid ten aanzien van alternatieve interpretaties. Het feit dat medisch specialistische afdelingen niet los te zien zijn van de persoonsgebonden kwalificaties en machtsposities van de specialisten zou moeten leiden tot de conclusie dat we hier niet te maken hebben met bureaucratische organisaties in de klassieke zin, waarbij het rationele ontwerp en de onpersoonlijkheid centraal staan. Ook ten aanzien van hiërarchie kan men zich de algemene vraag stellen of dit een eenduidige maat is voor bureaucratie. Toegenomen (externe) standaardisering en sterke vereenvoudiging van arbeidsprocessen beperken het leiding geven tot het controleren van de arbeidsprestaties. Vermindering van hiërarchie en vergroting van de 'span of control' kunnen heel goed met bureaucratisering samengaan. Wat in de analyse van Stevens ontbreekt is het voor professionals en professionele organisatievormen centrale begrip autonomie. Een nader onderzoek naar de zeggenschap in hun werk en over de voorwaarden en structuren waarbinnen medisch specialisten werken zou een heel ander licht hebben geworpen op de door Stevens gesignaleerde tendensen. Op de eerste plaats durf ik te stellen dat de toegenomen graad van organisatiestructurering niet de autonomie van de medisch specialisten in de kerngebieden van hun werk, de diagnose en therapie, aantast. Ten tweede houden medische specialisten het proces van structurering van hun werk in eigen handen, waardoor ook hun

autonomie als beroepsgroep ten opzichte van de ziekenhuisorganisatie niet wordt aangetast. Er is geen sprake van de ontwikkeling van een externe beheersinstantie. De ontwikkeling van het management in deze afdelingen gebeurt intern (bijvoorbeeld in de vorm van aparte beheerdersfuncties) en blijft in handen van de specialisten zelf: het is management voor en door de medewerkers zelf, waarbij ten volle rekening wordt gehouden met bestaande belangen en verhoudingen en de machtspositie niet wordt aangetast.

In gedeelte.

Een alternatieve interpretatie van de door Stevens geschetste veranderingen is mogelijk door deze op te vatten als onderdeel van een strategie van medisch specialisten om hun machtspositie en domein als beroepsgroep onder druk van de ontwikkelingen in de gezondheidszorg te handhaven en te versterken. Het streven van de overheid om de gezondheidszorg goedkoper, bedrijfsmatiger en marktgerichter vorm te geven kan door medisch specialisten niet genegeerd worden. Onder drie druk zou de institutionalisering van een externe technostructuur in ziekenhuizen, die normen gaat opstellen ten aanzien van de kwaliteit, de kwantiteit en de kosten van medisch specialistische handelingen en instrumenten opstelt ten behoeve van de (externe) controle op het volgen van deze normen, een grote bedreiging vormen voor de professionele autonomie (dat wil zeggen de gevestigde machtspositie en belangen) van de beroepsgroep. De strategie om dit te voorkomen is het integreren van een meer doelmatige, bedrijfsmatige en marktgerichte werkwijze binnen het bestaande beroepsdomein. Door management in de opleiding van artsen op te nemen en in de praktijkuitoefening te introduceren kunnen artsen de aanvallen op hun positie pareren. Dat daarmee ook de taakopvattingen en werkwijzen van artsen door processen van selectie, kwalificatie en socialisatie wijzigen ligt voor de hand.

De nieuwe figuur op het toneel is niet de zich aan de organisatie onderschikkende professional/bureaucraat, maar de organisatie besturende professional/manager. De door Stevens gesignaleerde veranderingen zouden daarom beter geïnterpreteerd kunnen worden als een professionaliseringsstrategie. Het is daarom ook jammer dat hij deze ontwikkelingen plaatst tegen een hoog-abstract en meerduidig begrip als modernisering en niet relateert aan de concrete veranderingen die in de gezondheidszorg gaande zijn.

Drs. R.A. Kayzel

H.J.L. Voets, Sociaal beleid en medezeggenschap, Delftse Universitaire Pers, 1987, 329 blz.

Is de invloed van werknemers op het sociaal beleid bij ondernemingen groter dan bij de universiteiten? En zo ja, zullen bestaande verschillen gehandhaafd (moeten) blijven? Deze vragen staan centraal in de vergelijkende analyse van de structuren van de universiteiten en ondernemingen, in het bijzonder sinds 1970, op het terrein van het sociaal beleid en de invloed van werknemers op dit beleid, waarmee Voets op 8 oktober 1987 aan de Universiteit Twente promoveerde.

Uitgangspunt in deze analyse is de veronderstelling, dat universiteiten en ondernemingen in ons land voldoende met elkaar gemeen hebben om een vergelijking tussen beide typen van organisaties mogelijk te maken.

Ten behoeve van die vergelijking wordt zeer uitgebreid aandacht besteed aan de ontwikkelingen, die geleid hebben tot de huidige verschillen en overeenkomsten met betrekking tot de wettelijke structuren van de universiteiten en ondernemingen.

Het eerste deel van de dissertatie is gewijd aan een beschrijving van de ontwikkelingen, die tot het ontstaan van de wettelijke structuren anno 1970/1971 geleid hebben. Daarbij gaat het m.n. om de WUB en, wat de ondernemingen betreft, om de veranderingen in het Enquêterecht, de Wet op de ondernemingsraden en de samenstelling van het college van commissarissen. De conclusie van dit deel is, dat de werknemers bij de universiteiten anno 1970/1971 meer wettelijke mogelijkheden hadden om invloed uit te oefenen op het sociaal beleid dan hun collega's in de ondernemingen.

In het tweede deel worden de ontwikkelingen sedert 1970/1971 behandeld, die geleid hebben tot de thans bestaande wettelijke structuren. Daarbij komen de WWO 1981/1984 aan de orde, alsmede de veranderingen in de ondernemingsstructuur (Enquêterecht, WOR, samenstelling college van commissarissen en Arboret). De conclusie is hier, dat de ontwikkelingen in deze periode hebben geleid tot een duidelijke invloedsvergroting bij de werknemers in het bedrijfsleven. Dit in tegenstelling tot de situatie voor de werknemers aan de universiteiten, voor wie de WWO 1981/1984 op dit punt geen verbetering inhield. Naar de mening van Voets heeft daarbij de tendens tot decentralisatie in de arbeidsverhoudingen, waardoor het micro-niveau in belang is toegenomen, een grote

rol gespeeld. Bij de universiteiten valt deze decentralisatietendens in de praktijk niet waar te nemen. Daar zou, onder invloed van TVC- en SKG-operaties, eerder van het tegendeel gesproken kunnen worden.

Het derde en laatste deel bevat een organisatie-sociologische vergelijking van ondernemingen en universiteiten. Hierbij geeft Voets aan, dat de meer recente ontwikkelingen in het organisatie-sociologisch denken niet in het denken over modellen van universitair bestuur in Nederland hebben doorgewerkt. Dit deel mondt uit in samenvattende conclusies en aanbevelingen. Daarbij bepleit Voets, dat de invloed van de werknemers op het sociaal beleid bij ondernemingen en universiteiten meer dan thans het geval is op eenzelfde wijze vorm gegeven zullen worden.

Naar mijn mening kan hier gesproken worden van een gedegen, grondig onderbouwde analyse, waarin (mogelijke) raaklijnen tussen universiteiten en ondernemingen op overtuigende wijze zijn getrokken. Desondanks een enkele kanttekening. De manier, waarop met de centrale begrippen sociaal beleid en medezeggenschap wordt omgesprongen, vind ik niet geheel overtuigend.

Voets start met een definiëring van vermaatschappelijking en democratie, komt gaandeweg tot een invulling van het sociaal beleid, beschouwt m.n. de formele, wettelijke mogelijkheden tot medezeggenschap en hanteert in dat verband overwegend termen als invloed en beïnvloeding. Enig zicht op mogelijke samenhangen tussen deze begrippen wordt pas in het laatste deel geboden. Daar beziet Voets mogelijke convergerende ontwikkelingen, niet zoals bijv. voor de hand zou liggen in het licht van een invoering van de Arboret voor alle werknemers, maar in het perspectief van een proces van vermaatschappelijking van ondernemingen en universiteiten. Daarbij denkt hij o.m. aan uitbreiding van commerciële dienstverlening door de universiteiten. Tegen de achtergrond van een toenemende druk op vergroting van efficiency en effectiviteit ligt het dan voor de hand een parallel met het bedrijfsleven te trekken. Het is evenwel de vraag hoe relevant in zo'n situatie discussies omtrent meer (of minder?) medezeggenschap over sociaal beleid nog zullen zijn.

Dr. C.J. Vos